

**КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮН БЕКЕМДӨӨДӨГҮ
МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА САЯСИЙ ИШМЕРЛЕРДИН ОРДУ ЖАНА РОЛУ,
АЛАРДЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨ ЖОГОРУ БААЛАНЫШЫ**

**МЕСТО И РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ
ДЕЯТЕЛЕЙ В УКРЕПЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И
ИХ ОЦЕНКА НА ВЫСОКОМ УРОВНЕ**

**THE PLACE AND ROLE OF THE STATE AND
POLITICIANS IN STRENGTHENING KYRGYZ STATEHOOD
AND THEIR ASSESSMENT AT A HIGH LEVEL**

Султанова А.Т.

**КУРМАНЖАН ДАТКА – КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫНДАГЫ
ФЕНОМЕНАЛДУУ ИНСАН**

Султанова А.Т.

**КУРМАНЖАН ДАТКА – ФЕНОМЕНАЛЬНАЯ ЛИЧНОСТЬ
В ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА**

A.T. Sultanova

**KURMANJAN DATKA – PHENOMENAL PERSONALITY
IN THE HISTORY OF KYRGYZSTAN**

УДК: 947.1 (575.2) (043.3)

Макалада Кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында теңдешсиз эмгек сиңирген инсандардын арасында кыргыз аялдарынын символу болгон Курманжан датка энебиздин, анын өзгөчө сапаттары менен “Алай ханышасы” титулуна татыгандыгы каралат.

Негизги сөздөр: инсан, индивидуалдуу, мамлекеттүүлүк, датка, саясий арена, Кокон хандыгы, Россия падышалыгы, Алай ханышасы.

Среди личностей, вносящих огромный вклад в формирование кыргызской государственности есть и Курманжан датка, которая является символом кыргызских женщин. В данной статье рассматриваются ее уникальные качества за которые, была удостоена титула “Алайской царицы”.

Ключевые слова: личность, индивидуальность, государственность, датка, политическая арена, Кокандское ханство, царская Россия, Алайская царица.

Among individuals who made a huge contribution to the formation of kyrgyz statehood and have Kurmanjan Datka, which is a symbol of kyrgyz women. This article discusses its unique qualities for which he was awarded the title of “Queen of Alai”.

Key words: personality, identity, statehood, population, the political arena, the Kokand khanate, tsarist Russia, the Alai Queen.

Ар бир элдин тарыхында белгилүү бир доордун символу болгон көрүнүктүү инсандары болот. Ал инсандардын ишмердиги аркылуу ошол доордун, андагы болуп өткөн окуялардын, элдик аң-сезимдин нукура чындыгына жетип, аны түшүнүп, бүгүнкү күндө өзүбүздүн жасап жаткан иштерибизге баа беребиз. Өз доорунун көрүнүктүү инсаны, коомдук

ишмер, саясатчы жана кыргыз аялдарынын символу болгон Курманжан Маматбай кызынын тагдыры – аны улуу инсан катары портретин түзүп, Кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнүн тарыхында калтырган изин, ордун, ролун аныктоодо өзгөчө, феноменалдуу инсандык сапаттары жөнүндө сөз кылууга мүмкүнчүлүк берет.

Инсан илимий түшүнүктө үч аспектинин биримдигинен турат, алар: биринчиден – социалдык практиканын процессинде ээ болуучу индивидуумдагы мүнөздүү белгилердин интеграцияланышы.

Экинчи – эмгектин, чыгармачылыктын, коомдук мамилелешүүнүн жана башкалардын жүрүшүндө калыптануучу өзүнө гана таандык болгон автономдуулук, кайталангыстык, индивидуалдуулук.

Үчүнчү – индивиддин социалдык сапаттарынын калыптанышына өбөлгө болуучу органикалык шарттардын жана анын жеке табигый негизинин болушу [2.93].

Инсан түшүнүгү жеке адамды мүнөздөөчү, көпчүлүктүн ичинен аны, өзүнүн социалдык ролун толук кандуу аткарууга жөндөмдүү жана ага даяр адам катары бөлүп туруучу түшүнүк. Өзгөчөлүк же индивидуалдуулук адамга табигый жандык катары анын төрөлүшү менен эле берилет, башкача айтканда, уникалдуулук адамдын табигый, биологиялык шыгы жана анын негизинде эмгектенүү, мамилелешүү, окуп-үйрөнүү, тажрыйбага ээ болуу аркылуу анын жөндөмү, инсандык маңызы өсүп-өнүгөт. Көп учурда индивиддин коомдук чөйрөсүнөн, шарттарынан көз каранды болот. Инсандык маңызынын калыптанышында анын коомдук ишмердиги сырткы таасирлердин аркасында гана ишке ашпастан, инсан-

дын жеке, ички сапаттарынын жыйындысы да негизги ролду ойнойт [3.105].

Өмүрү, ишмердиги XIX кылымга, тагыраак айтканда кылым карыткан кыргыз элинин тарыхында кыйчалыш доор болуп саналган мезгилге туура келген Курманжан датканын жашап өткөн доору, журт башчыларынан инсандык өтө чоң жоопкерчиликти, бекем саясий туруктуулукту, дипломатиялык чеберчиликти, лидерлик сапаттарды талап кылган доор болгон. XIX к. Россия менен Англиянын Борбордук Азияны басып алуу кызыкчылыктары күчөп, эки ири дөөлөттүн ортосундагы тирешүү олуттуу карама-каршылыкка айланган. Борбордук Азияны, анын ичинде Кыргызстанды капиталисттик өлкөлөр сырьелук базага айландырып, товарларын сатып өткөрүүгө жаңы базар мейкиндиги катары кызмат кылуусун каалашкан. Ошону менен катар Россия Кытайдын батыш тарабына жана Ооганстанга карата Англиянын экспансиясына каршы туруу максатында, бул өлкөлөргө басып кирүү үчүн ыңгайлуу плацдарм катары пайдаланууда Борбордук Азияга тезирээк ээ болууну көздөгөн.

Мына ошондой эл тагдыры, кыргыз мамлекеттүүлүгү үчүн катаал окуялар менен коштолгон убакта өзүнүн уникалдуулугу, жеке индивидуалдуу сапаттары менен кийинки муундар аны туура баалай ала турган чечимдерди кабыл алуу жөндөмдү талап кылган доордо, Курманжан датка саясий аренада туура багыт, туура чечим кабыл ала алган инсан катары тарыхтан өз ордун тапты.

Курманжан датка жөнүндө италиялык саякатчы Феликс Рокка өзүнүн “Памир жана Алай кыргыздары” деп аталган эмгегинде мындай деп жазганы бар: “Алайлык кыргыздар Орусияга эң акыркылардан болуп баш ийишкен. Алардын башчысы Марманжан датка (Курманжандын француз тилине ыңгайлаштырылган аты) Кокон хандыгы ыйгарган генерал деген наамдын ээси болгон. Анын күйөөсүн Кудаяр хан бек кылып дайындаган. Бектер кыргыздарда өтө чоң урматтоого ээ болуу менен бирге, кеңири бийликти да жүргүзүшкөн. Марманжан датка жесир калган соң, муңгустар менен адыгине уруулары аны өз башчыбыз деп таанышкан, анын амирине өтүшкөн. Бул аябагандай эрктүү, акылман аял кыргыздын көптөгөн урууларын бириктирип, чогуу ынтымакта кармап турууга жетишкен. Анын жардамына Кокон хандыгы да муктаж болуп, ал борборго келгенде чоң сый менен тосуп алышчу... Марманжан азыр да Алай кыргыздарынын арасында өтө чоң кадыр-баркка ээ. Канткен менен да бул аял кара-кыргыздардын турумушунда чоң маанилүү иштерди жасаган” [5.349].

Ал эми орус аскердик администратору, барон А.Н. Таубе өзүнүн макаласында буларды белгилейт: “Кокон хандыгынын мезгилинде Алай өрөөнүндө көчүп-конгон кыргыздар көз карандысыз, өз алдынча болушкан, болгону алардын башкаруучулары “датка” наамын Кокон ханынан алышкан. XIX к. 60-жылдарында Анжияндын беги жана даткасы Алымбек болгон... Алымбек каза болгондон кийин, Курманжандын акылдуулугу, кайраты, адилеттүүлүгү,

көрөгөчтүгү жөнүндөгү атагы бүткүл Жети-Сууга, ал тургай Ооганстан, Иран жана Кытайдын чегине чейин тараган. Курманжандын таасири эбегейсиз аралыкка бекем орногон жана аны “Алай ханышасы” деп атай башташкан” [4.12].

Мындан Курманжан датка өзүнүн жеке сапаттары, уникалдуулугу, жасаган иштери аркылуу патриархалдык-феодалдык доордо кыргыз аялдарынын ичинен чыккан даанышман, элди башкарууга дарамети бар, саясий чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү инсан болгондугуна ынанарбыз. Алымбек датка менен өмүрлөш болуп, табиятат берген өзүндөгү кайталангыс жөндөмдөрүн иш жүзүндө көрсөтө алды. Курманжан датканын социалдык сапаттарынын калыптанышында биринчиден Алымбек датканын жана ага өбөлгө болуучу органикалык шарттардын, башкача айтканда, ошол кездеги коомдук-саясий окуялардын таасири тийген. Өмүр жолдошуна мамлекеттик иштерди жүргүзүүдө кенешчи, балдарына акылман эне, элине каада-салтты, нарк-насилди кармаган көрөгөч, адилеттүү башкаруучу боло алган.

Америкалык философ Сидни Хук “тарых бул, улуу адамдардын жасаган иштери, лидерлер гана адамзаттын өнүгүшүнө таасир бере алышат” [2.198] – деп жазган. Мунун чындыгы бар, себеби биз тарыхта билген көрүнүктүү инсандар коомдогу чоң бурулуштарды жасагандыгы үчүн элдин эсинде калышкан. Ошол сапаттары үчүн тарых барактарында жазылып, алардын өмүрү, басып өткөн жолу башкаларга өрнөк катары кызмат кылат.

Курманжан датка ошол кезде көз карандысыз эркин жашап келген көчмөн алайлык кыргыздардын орус аскерлери менен болгон согуштарында күч тең эместигин жана башка жагдайларды толук түшүнгөн. Ал орус генералы М.Д.Скобелев сунуштаган дипломатиялык жолду пайдаланып, элдин кызыкчылыгын, эркиндигин коргогон келишим түзүүгө жетишкен.

Орус империясынын колониялык саясатына каршы чыгып, эл журттун кырылып калуусунан сактаган “күчтүү мамлекет менен тынчтыкта жанаша жашоо, калкты аман сактап калуу” принцибине таянган чечим кабыл алган. Натыйжада Курманжан датка тарабынан жергиликтүү элдин укуктарын коргоого багытталган шарттар коюлуп, генерал М.Д.Скобелев аны “Алайдан чыккан чыныгы ханыша” катары баалаган. Орус падышалыгынын Түркстандагы администрациясы Курманжан даткага бир топ артыкчылыктарды берген. Ош уездинин волостук башкаруучулары болуп калышкан өзүнүн балдары аркылуу баштагыдай эле, бул аймакты башкарууга түздөн-түз катышып турган [1.39]. Алайдын калкы үчүн эми күчтүү Орус империясынын курамында болуп, өсүп-өнүгүүнүн жаңы баскычы башталган.

Улуу инсандын улуулугу, саясий ролу анын жасаган иштери аркылуу гана бааланбастан, анын алдыга койгон максатка умтулуусу, идеяга берилгендиги менен да бааланат. Курманжан датка өмүрүнүн аягына чейин өз элинин көз карандысыздыгын, тынчтыгын туу туткан, эл үчүн күрөшкөн инсан катары элдин эсинде калды. Улуу Камчыбекти орус

аскердик соту өлүм жазасына тартуу чечимин чыгарган убакта да, баласын куткарып калуудан көрө, калктын арасына кыргын салдырбай, аман алып калууну туура көргөн. “Эне үчүн көз алдында баласын о дүйнө узаткандан катуу азап жок, өзөгүм өрттөнүп, от кечип, чок чайнаган абалдамын, баламды сактап калсам эл кырылат, элимди сактап калсам, балам курмандык болот. Мен түпсүз тунгуюктун арасында, жылчыксыз ордун ичинде калдым, балам деп кара-ламан элди кыргынга салсам, бу дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да мага кечиримсиз” [4.165] – деп, уулу Камчыбекти ажалдан куткарып алуудан аргасыз баш тарткан. Ар бир эне өз баласын кандай гана учур болбосун, эч качан, жагдайдын курмандыгы болуусун каалабайт, баласынын ордуна өз өмүрүн кыюуга даяр турат.

Бирок, Курманжан датка үчүн Камчыбектин дарга асылышы, жеке өзүнүн тагдыры эмес, бүтүндөй Алай элинин тагдырын таразага койгондой эле. Аскердик-саясий кырдаал андан энелик мээримин ичине жутуп, саясий чечим кабыл алууга мажбур кылган.

Курманжан датканын жашап өткөн доору, анын тагдыры кыргыз элинин тарыхындагы азаптуу окуяларга жык толгон, ошол эле учурда кыргыз улутунун улут катары сакталып калышы үчүн күрөшүү мезгилине туш келген. Тагдыр буйруган миссиясын толук аткарып, Букара эмири Музаффар, Кокон ханы Кудаяр, Орусия генералы Скобелев сыяктуу өз заманынын бийик даражалуу өкүмдарлары менен тең даражада абройго жетип, алардын сый-урматына татыган. Учурда аны менен жолугушкан аскер

төбөлдөрү: М.Д. Скобелев, Е.М. Ионов, К.П. Кауфман, Н.И. Корольков, интеллигенциянын өкүлдөрү: К.Г.Маннергейм, Ф. Рокка, А.П. Федченко ж.б. Курманжан датканы чыныгы улуу инсан, даанышман эл башкаруучу, XIX кылымдын эң көрүнүктүү мамлекеттик ишмери “Алай ханышасы” титулуна татыктуу кыргыз аялы экендигин өз кезегинде белгилешкен.

Кыргызстандын тарыхында элдин биримдиги, тынчтыгы, аны менен бирге өсүп-өнүгүүсү үчүн күрөшкөн, эл мүдөөсүн өзүнүкүнөн жогору койгон, ал үчүн жанын да, канын да аябаган улуу инсандар көп. Мына ошол улуу инсандардын ичинен өзүнүн феноменалдуулугу, башкаларга окшобогон сапаттары, уникалдуулугу менен Курманжан датка энебиз элдин тарыхында бүгүнкү муундар – биз үчүн, чолпон жылдыздай түбөлүк жанып тура берет. Ал эми башка элдерде кыргыз аялдары жөнүндө образын түзүүдө, кыргыз коомчулугунда гендердик теңчиликтин мурунтан эле терең орун алып, жашап келгенине күбө болушат.

Адабияттар:

1. Абытов Б.К. Выдающиеся личности города Ош. - Ош, 2000.
2. Гринштейн А.Ф. Личность и политика //Социально-политические науки. - 1995. - №10.
3. Рудченко Н.Г. Личность как субъект политического процесса. - М., 1993.
4. Өмүрзакова Т.Ө. Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. - Б., 2002.
5. Рокка Ф. Памир жана Алай кыргыздары. Караныз: кыргыздар. - Б., 1992.

Рецензент: кандидат исторических наук, доцент Акматова А.Т.